Sári László

A filozófiák

(Nyugat és Kelet)

(Olvastuk rovatunkban közöljük Bárdos Dóra kritikáját Sári László most megjelent könyvéről, a *Dilettánsok történelme* című kötetéről, melynek más részleteit is közölte lapunk.)

„Mutatok neked valamit, ami egészen más,
Mint árnyad, amely reggel lép mögötted."
(T. S. Eliot)

Annak van igaza, aki elvárja, hogy a filozófia a köznapi élet kérdéseivel foglalkozzon. A filozófia a köznapi élet gyakorlatának legyen az elmélete, hogy az ember ne tévedjen el a világban. Az európai kontinens népeinek mitológiáiból és utópikus irodalmából jól láthatóan áll előttünk a nyugati világ hőse, szemünk előtt rajzolódtak ki történelmi gondolkodásának és viselkedésének kontúrjai. Társadalmi életének legjellemzőbb vonásait azért kell összevetünk a régi ázsiai társadalmak gondolkodásmódjával és történelmével, mert csakis egymás tükrében ismerhetjük meg jól társadalmi törekvéseink hasonlóságait és különbözőségeit.

Láttuk korábban, hogy míg a görögök szívesen álmodoztak, szívesen képzelődtek transzcendens tájakról, boldog szigetekről, és olykor (lélekben) el is jutottak oda, addig a gyakorlatiasabb, közismerten realista rómaiak többnyire megelégedtek a görög képzelet rájuk hagyott örökségével. Ám nemegyszer előfordult, hogy ezekben mégsem a képzelet szépséges költői meséit látták, hanem valóságosnak vélték a bennük feltáruló mitológiai helyeket.

Tudjuk például, hogy az ebből az örökségből származó gyönyörűséges görög nimfáknak, a Heszperidáknak a lakóhelyét egy kisebb római flotta mindenáron fel akarta kutatni Afrika északnyugati partjainál. „Ha az írások azt állítják, hogy az Est híres lányai itt élnek valahol birodalmunk napnyugati szélein, hát gyerünk, induljunk, ismerkedjünk meg velük!" – határozta el magát egy praktikus gondolkodású római hadvezér és politikus, *Quintus Sertorius,* s felhúzta a vitorlákat. Ismerjük a történetét: nem idilli boldogság és öröklét lett a férfias kaland jutalma a nimfák csodakertjében, hanem egy nagyravágyó kis állam (Lusitania)

létrejötte, mely azután elég gyorsan és csúfosan elbukott. De hát mi más is lehetett volna ennek a túlzott akarásnak a vége?

A nyugati világ későbbi történelméből jól ismerhetjük a tetterős római hadvezérnek ezt a típusát. Leginkább az jellemzi, hogy egyetlen útjáról sem térhet vissza vesztesként. Miután Sertorius „szem elől tévesztette" a csodaszép mitológiai lányokat és birodalmukat, úgy érezte, egyetlen választása maradt: menni és menni tovább, majd végül valahol megvalósítani egy másik földi üdvösséget ígérő tervet, ez esetben: az ideális állam megalapítását. Ezt a célt tűzte ki maga elé, miután flottáját a bennszülöttek elkergették Afrikából. Nem akadt senki, aki megállítsa, elszántan küzdött elképzelése, Lusitania megvalósításáért az Ibériai félszigeten. Sertorius homályos álmait, majd ezekből támadt országépítő vágyát, küzdelmeit, sikereit és bukását, akár a későbbi európai történelmet megelőlegező jelképes históriának is tekinthetjük.

A kontinensen azonban a rómaiakat közvetlenül követő népek (majd nemzetek) még nagyon sokáig tudomást sem vettek a múltról, az antikvitás képzeletbeli és valóságos birodalmainak történetéről. Fiatal, tettvágytól duzzadó és barbár népcsoportok voltak, még éppen csak megjelentek a „világtörténelem színpadán". Csakis magukra figyeltek, a pillanatban lelték örömüket, semmi másról nem vettek tudomást. Talán a jövő érdekelte őket legkevésbé. Ha gondoltak is valamire, ha voltak is terveik, nem túlvilági sikereket álmodtak maguknak, hanem e világiakat és jelen idejűeket. Eszük ágában sem volt boldogságukat mesebeli („nem is egészen valóságos, nem is egészen képzeletbeli") birodalmakban keresni. Mítoszaikban, meséikben később sem találjuk nyomát a tétlen, örök és gondtalan élet vágyának, és még jó ideig az emberi szellem költői megnyilvánulásainak sem.

Az antik világ mitológiai életképeinek meglehetősen ritka képzőművészeti ábrázolásain kívül művészetükben hiába keressük *„a létezés vég nélküli ünnepei"*-t, a szépséges ligetekkel és erdőkkel borított vidékeket, ahol *„himnuszok zengenek"* és *„örül szíve Apollónnak"*. Ahol *„a múzsák tisztelete sem idegen […], és mindenünnen fiatal lányok gyűlnek a karba a furulya édes szavára, s aranyos babértól övezetten adják át magukat az ünnep örömeinek."* A barbaricum messzi tájairól érkező népek harcosain nem tündöklik, nem ragyog *„az erény valamennyi jegye, akár a hold"*, meséikben nem találunk elringató idillt, mint a nyugati és keleti boldogságországok korábbi leírásaiban.

Ami mítoszaik részleteiből, a korai vágyképekből leginkább szemünkbe tűnik, az a már kezdeti időktől megnyilvánuló erős *aktivitásuk.* Ám itt, a nyugati ember nagy történelmi utazásának kezdetén

(de már az ókor vége felé) még messze vagyunk attól, hogy az ember kifejlett teológiai, majd filozófiai elképzeléseket alkosson magának történelméről. A valamikori archaikus közösségek nehéz, keserves életet élő tagjai valószínűleg ösztönösen ismerték fel, hogy felelősséggel tartoznak a jelenükért, és csak rajtuk múlik a megmaradásuk. Ekkor vették tudatosan kézbe életük irányítását, amit azután a későbbi századok során a gondviselés jóindulatára bíztak, majd a gondviselés szekularizált változatára, a haladáseszmére.

A legkorábbi nyugati és keleti totemisztikus hiedelmekből, mesékből és mítoszokból világosan kiolvasható, hogy a különféle közösségekben élő őskőkorszaki nomádokat már életmódjukra eszmélésük első pillanataiban nyugtalanította sokirányú (főként fizikai) kiszolgáltatottságuk, s a megmaradásuk érdekében végzett keserves munka terhe. Mintha a vándorló életmóddal együtt járó szörnyű vesződségek döbbentették volna rá őket *embervoltuk* lényegére, a szellemi létezés elsőrendűségére. Idővel méltatlannak érezhették gyötrelmes és sokszor hiábavaló fizikai erőfeszítéseiket a puszta életben maradásért, a megpróbáltatások, kínlódások mindennapi ismétlődését, a nomád életforma teljes bizonytalanságát. Kétségtelen, hogy a kisebb-nagyobb csoportok, közösségek vándorlását követő *letelepedés* az újkőkor kezdete táján nem teljesen véletlenszerű, esetleges történelmi fordulat volt, hanem a védelem, a táplálás és az utódnevelés céljait szolgáló jelentős változás e közösségek életében. Ebben az értelemben ez a fordulat talán a legmeghatározóbb változásnak nevezhető az emberiség egész őskori életében. Olyan, amelyet joggal nevezhetünk történelminek és szükségszerűnek is.

E fordulat következtében – más szóval: önmaga domesztikálásával – az ember életének minden részlete alaposan megváltozott. A letelepedés a faluközösségek számára már az első pillanatokban előírta az egyhelyben élés lehetséges változatait. Ezek mindenekelőtt a földműveléshez kapcsolódtak, ehhez a munkavégzéshez igazodott az élet egésze, s ez jóval tervezhetőbbnek és biztonságosabbnak bizonyult a nomád közösségek életkörülményeinél. A megnövekedett kényelem és biztonság legmegbízhatóbb jelével a megélénkült szaporulat szolgált, a jelenséget a korszak későbbi kutatói mindjárt el is nevezték szexuális forradalomnak.

Az egyhelyben élők faluközösségeinek már bőven maradt idejük az állattenyésztés új módozatainak elgondolására és megvalósítására, a növények keresztbe porzásával pedig házi növényfajták sokaságát állították elő. Megszülettek a földműveléshez szükséges első szerszámok

is, mindenekelőtt az ásóbot meg a kapa. De már készültek az első agyagedények, kosarak, házi tűzhelyek, épültek a csűrök, pajták, pincék, meg persze a biztonságos és meleg konyhaközpontú lakóházak. Nem mellékesen ezt a környezetet az újkőkori asszony teremtette meg, jórészt ő maga végezte el az itt felsorolt munkákat, bent a házban és kint a földeken. A letelepedés és a mezőgazdaság korabeli forradalmát tehát az asszonyok vitték véghez, a férfi akkor már a városon törte a fejét. A faluban nem is nagyon volt más dolga. Először bekerítette a települést, azután kapukat nyitott a védősáncon (vagy a falon), majd fellegvárat épített a kapuk fölé, amelybe mindjárt be is költözött. Onnan védte az épületek és az emberek biztonságát a kívülről érkezőktől, és onnan irányította a település falon belüli életét. Ezzel már készen is volt a város prototípusa, eleinte még kicsinyített formában, de a modell még hosszú századokon át fennmaradt. Így vette át a hatalmat a faluközösség asszonyaitól (a matriarchátustól) a férfi, így lett belőle őr, katona és egyben mindjárt városvezető.

Nagyjából hasonlóképpen rendezkedtek be, és előbb vagy utóbb ilyenféle társadalmi változásokon mentek keresztül Európa különféle közösségei, népcsoportjai is. Voltak köztük, akik önfejlődés eredményeképpen hozták létre faluközösségeiket, majd érték el várossá (városokká) növekedésüket, és voltak, akik valamely korábban megszerveződött népcsoport kisebb-nagyobb államának vagy birodalmának a „közreműködésével", mint például a Rómát ostromló barbaricum népei. Néhány évszázad elteltével azután ők váltak az európai földrészt máig uraló, ám az egész földi világ társadalmi változásait diktáló civilizációvá.

Az ekkor – európai középkori értelemben – még mindig „istentelen" (egyistentelen), azaz a Mindenhatót és annak pártfogását, a gondviselést nélkülöző nyugati hős, aki, mint láttuk, komoly elhatározással, nagyratörő és hosszútávú tervek birtokában vette kézbe a sorsát, mindenekelőtt az őt körülvevő anyagi világgal *szemben* határozta meg önmagát, környezetével szemben jelölte ki törekvései irányát. Lám, máris *homo faber*ré, sőt egyenesen *homo creator*rá, igazi teremtővé vált, majdani istenéhez hasonlóvá. Alkotóként már eszmélésétől fogva eszközöket készített, hogy segítségükkel minél eredményesebben formálja át az anyagi világot, most pedig a letelepedés további lendületet adott átalakító törekvésének. Az új életforma számos változtatást, átalakítást követelt meg tőle környezetében. Ekkor vált önmaga előtt is nyilvánvalóvá, hogy e környezet középpontjában egyes egyedül ő áll, elfoglalt pozíciója és irányító szerepe megkérdőjelezhetetlen.

A letelepedett ember minden természeti körülmény ellenében a saját szempontjait igyekezett érvényesíteni, környezete legfőbb mozgatójaként ő maga kívánta meghatározni a változások irányát és minden részletét. Ezzel – szándéka ellenére – éles ellentétbe került a természeti létezés egész szabályrendszerével. Nemcsak azt ismerte fel, hogy a földön ő az egyetlen lény, aki képes az anyagi világ erejével szembeszegülni, de azt is, hogy ezen a területen érheti el legnagyobb hatású és leglátványosabb sikereit. Szellemi és fizikai erejét az anyagi világ nem képes korlátozni.

A homo creator cselekvésének legalkalmasabb tere tehát az anyagi környezet lett. Széles tér, és alkotóelemei látszólag igen jól alakíthatóak, az anyag szófogadó. Ebből pedig az következett, hogy az emberi kreátor már a kezdeteknél csaknem minden földi feladatát az engedelmes anyaghoz fűződő tevékeny kapcsolatából származtatta, működésének (rendeltetésének) területét ez a kapcsolat jelölte ki, és jelöli ki ma is. Szellemi és fizikai létmódját döntően ez a viszony alakítja, ez határozza meg.

Már az újkőkori alkotó hős létezésének is egyetlen értelmévé világátalakító tevékenysége vált. Másképpen fogalmazva: a letelepedett életmódhoz kötelezően járuló építő tevékenysége kínálta értelmes létezésének legkézenfekvőbb igazolását. Más (nyilvánvaló) cél, más értelem nem mutatkozott számára. Pedig hát már akkor sem *ez* a tevékenység jelentette az ember nembeli lényegét. Különböző bonyolultságú és színvonalú eszközhasználat számos formában létezett és létezik az ember világán kívül is, ám kétségtelen, hogy az emberi eszközhasználat volt mindenkor a leghatékonyabb és legmagasabb színvonalú. Amennyiben azonban ebben merül ki egész szellemi tevékenysége, amennyiben legfőbb elfoglaltsága az anyagi világ építése marad, akkor létezése legjellemzőbb és „legmagasabb" megnyilvánulása mégiscsak az eszközhasználat lesz, ha felsőfokon tervezett is. Az anyagi világhoz fűződő (csaknem kizárólagos) kapcsolata szempontjából ugyanis a teljes ipari civilizációs infrastruktúra alkalmazása eszközhasználatnak minősül. Nem volt hát eszményi döntés minden szellemi képességét ennek a tevékenységnek a szolgálatába állítani, ám ezt az újdonsült kreátor akkor még nem tudhatta. Talán még ma sem látja, hogy ez az út hová vezet.

Ahogy az európai ember későbbi zsidó-keresztény Istene tette, teremtményei létezési, illetve működési módjához ő maga is ajánlást (kinyilatkoztatást) fogalmazott meg. Az életkörülményeit fenntartó infrastruktúra ily módon szabályozott működése természetesen

illeszkedik az általános emberi létmódhoz, és az ember technikai célkitűzéseihez is. Immár ez a kettő (a kisegítő funkciójú technikai lelemények sokasága, és az ezektől független, önálló emberi tevékenység) együtt és egymástól elválaszthatatlanul alkotja a cselekvő hős életvezetési gyakorlatát.
Az ember és eszközei (infrastruktúrája) pontosan ilyen módon kapcsolódtak (nőttek) össze mára, olyan társadalmi körülmények között is, amelyek a keresztény európaitól korábban csaknem mindenben különböztek. Az újkor legutóbbi évszázadára ez a szemlélet és gyakorlat mutatkozott megfelelőnek (kötelezőnek) az emberi élet biztonságos fenntartására józanul törekvő ázsiai közösségekben is.

*

A görög világban *Hésziodosz* i. e. 8. századból származó *Munkák és napok* című tankölteményében találjuk meg az idevágó életelveket és útmutatást legkorábban és legrészletesebben kifejtve, tőlük keletre pedig legrészletesebben kifejtve az indiaiak szent könyveinek a világi élet gyakorlására vonatkozó fejezeteiben. Ahol majd a különböző kultúrák mégiscsak elválnak egymástól, az a munkaeszközök (vagyis az infrastruktúra) alkalmazásának *mértéke* lesz. A teremtő nyugati hős ebben a kérdésben is Istenéhez hasonlóan foglal majd állást: öntörvényűnek gondolván magát, úgy tartja, hogy teremtett világán kívül (felül) áll, vagyis teremtményeinek működése nem hat vissza rá, vagy az előnytelen visszahatások alól képes lesz kivonni magát. Ennek következtében pedig úgy határoz, hogy mérték nélkül szélesítheti, bővítheti eszköztárát: minél több eszközzel bír, minél bővebb infrastruktúrával, annál kényelmesebbé és biztonságosabbá válik az élete.

Ennek a szemléletnek a kozmológiáját véve most szemügyre, azt látjuk, hogy az antikvitást követő nyugati szellem legkorábbi teológiai és filozófiai irányai kivétel nélkül egyetemes emberi jelenlétet vizionáltak – mindenkor és mindenütt a földgolyón. Eszerint az elgondolás szerint nemcsak a szellemi javak, de a teremtő ember technikai civilizációs alkotásai is idővel mindenütt elterjednek, és az egymást követő nemzedékek folyamatos hozzájárulásával egyre tökéletesebbé (pontosabb szóval: hatékonyabbá) válnak. Ennek következtében pedig szükségszerűnek látszik, hogy a tökéletesedő eszközök egyre magasabb színvonalon szolgálják majd ki az ember igényeit. Ez az elgondolás az emberiség történelmében olyan fejlődési folyamatot feltételez, amely a

történelemelmélet evolucionista szemléletű gondolkodói szerint a múltban is folyamatosan és nyilvánvalóan jelen volt, és meghatározta az ember fejlődésének irányát. Valamint az emberi szellem *töretlen* tökéletesedését ígéri a jövőben is.

A történelem végpontján azután nemcsak az ember teremtményei, hanem ő maga is fokozhatatlanul és végérvényesen tökéletessé válik – hirdetik a kezdetektől máig csaknem teljes egyetértésben az evolucionisták. Jól látható, hogy *Szent Ágoston* Civitas Deijétől *Kant* Világállamáig és tovább (akár a szélsőséges kollektivista utópiákig) egyértelműen az „idilli történelmi végpont" képzete uralkodik a történelemfilozófiában. E fejlődéseszme képviselőinek meggyőződése szerint az emberi nem ezen a ponton már nem léphet túl, lehetséges szellemi fejlődésének csúcsára jutott, elérte az emberi élet minőségének legfelső fokát. Egyesek szerint ez a történelmi végkifejlet ma karnyújtásnyira van tőlünk, mások szerint némely területen (például a társadalmi szerveződés legutóbbi nyugati formáit tekintve) el is értük már.

A természeti folyamatok teleológiáját a történelemre is alkalmazó imént vázolt filozófiai elgondolás úgy véli, hogy a fejlődéseszme helyességét az emberi természet jellemzői is igazolni látszanak. Képviselői ebből a szempontból meghatározónak látják, hogy a nyugati gondolkodás és cselekvés mindenekelőtt és minden területen a hatékonyságra irányul. Ennek legfőbb elősegítője ebben a kultúrában az *analitikus gondolkodásmód*. Ez a módszer leginkább a természettudományok és a technika területén végzett műveletek eredményességét (hatékonyságát) garantálja, vagyis az eszközgyártás műszaki folyamatait könnyíti meg nagymértékben.

Az ilyen jellegű feladatok tipizálódása (vagyis egyszerűsödése) következtében az analitikus gondolkodásmód nem engedi ugyanis a szélesebb logikai összefüggések részleteiben elveszni a hatékonyságra törekvő dolgozót. (Ebből a szempontból az a jó, ha a dolgozó egyáltalán nem is vizsgál szélesebb logikai összefüggéseket.) A feladatát teljesítő *specialista* mindvégig maradjon a saját legszűkebb területén, ilyen körülmények között tud leginkább a feladat gyors elvégzésére összpontosítani. Évszázadok óta ennek köszönheti páratlan eredményeit a nyugati ipari fejlődés. Az anyagi világ továbbépítésének folyamatában az alkotók minden egyes művelet elvégzésekor kizárólag az építés leghatékonyabb szempontjait vették figyelembe, a kevésbé hatékony irányokat és cselekvést elvetették. Az ebből a metódusból származó, kétségtelenül meggyőző eredményesség szülte azután az újkori európai

gondolkodásban a szekularizált történelmi fejlődés eszméjét s a máig szilárd hitet elképzelt haladási irányának megváltoztathatatlanságában.

A fentiek alapján könnyen megfogalmazható az a megállapítás, hogy a nyugati világ cselekvő, alkotó hőse mindenekelőtt építő programjához és saját szabályrendszeréhez igyekszik hozzá*igazítani* az őt körülvevő világot. A vélt kompetenciáján kívülről ható (természeti és társadalmi) szabályokat anomáliáknak tekinti, az onnan érkező jelenségeket és változásokat úgyszintén. Ezeket figyelembe sem véve vagy velük szembeszegülve halad tovább az önmaga számára kijelölt úton, az egyre tökéletesedő jövő felé.

Az idő is pontosan ebbe az irányba tart, a fejlődés irányába, vagyis „előre". A jelen: a múlt végpontja, történelmileg meghatározott. A jövő: a jelen végpontja, történelmileg meghatározható. Határozott, céltudatos gondolkodásának és tevékenységének rendszerében az európai hős pozíciója *szilárd,* azaz megingathatatlan. A szilárd európai embert erkölcsileg is pozitív hősnek tekintjük, aki majd a jövőben elnyeri jutalmát. Csakhogy az emberi világban a szilárd nem elfogadó, nem befogadó, *nem igazodó.* Sokkal inkább elhárító, elutasító, *igazító.*

A nyugati ember jellemző tevékenysége, azaz gyakorlati (építő jellegű) céljainak megvalósítása – különösképpen történelmének korai szakaszában – nem igényelt összehangolt együttműködést *szélesebb* környezetével. A tevékenységében résztvevők együttműködésének kialakítása leggyakrabban munkamegosztási feladatot jelentett csupán, azt is eléggé szűk körben. A munkavégzés egyre több munkamegosztási körülményt és szempontot figyelembe vevő folyamatai a későbbi korokban sem igényeltek tökéletes és kifinomult szellemi és érzelmi egymásra hangoltságot (például világnézeti, vallási közelállást), a munkavégzési feladatok sokkal inkább szervezési kérdésekként jelentkeztek.

Ennek következtében a hétköznapi élet gyakorlatát tekintve a nyugati ember meglehetősen *magányos hős*nek látszik. Épp ennyire magányos az emberen és a földön túli világgal, legjelentősebben (fölöttes) istenével való személyes kapcsolatát, érzelmi és intellektuális viszonyát illetően is. Valószínűleg ez is oka annak, hogy gondolkodásában nem alakult ki a *viszonyközpontú* filozófiai szemlélet, nem jöttek létre azok a bölcseleti irányzatok, amelyek *minden más szempontot megelőzve* a társadalomban élő ember, valamint az egész emberi nem együttélési, együttműködési kérdéseit vizsgálják.

Létrejött viszont, és korszakokon keresztül fejlődhetett az egyes ember és az egyéni érdekek kategóriáiban való gondolkodás. Ennek

következtében a nyugati történelem szereplőinek már az antikvitás társadalmi körülményei között szembe kellett néznie az egyéni érdek (főként a szabadság) és a közösségi lét (főként a kölcsönösség) elveinek és konkrét szabályainak gyakori ütközésével, összeférhetetlenségével. A nyugati történelmi törekvések az antikvitásban és azt követően is többnyire az individualizáció erősödését idézték elő, és ez mindenkor igencsak megnehezítette a kölcsönösség elvének érvényre juttatását, a társadalmi együttműködés gyakorlatát.

Az emberiség nyugati felének közös történelmi törekvései, különösen az újkorban, éppen olyan határozottnak és céltudatosnak mondhatók, mint az önérvényesítő és becsvágyó egyes ember törekvései. Annál is inkább, mivel a társadalom történelmi céljai jórészt egybeesnek az egyén céljaival. A közösség boldogulása és fennmaradása, azaz a társadalom célkitűzései az újkorban csakis abban az esetben valósulhatnak meg, ha sikerül érvényre juttatnia a feltörekvő egyes ember érdekeit is. Az egyén ugyanis úgy látja, hogy csak azokban a társadalmi változásokban érdekelt, amelyek saját céljai (jólét, szabadság) eléréséhez hozzásegítik.

Az ezeket a társadalmi változásokat előidéző, sőt kikényszerítő körülmények megítélésére a nyugati hős teljes mértékben alkalmasnak tekinti magát, csakúgy, mint az általa eltervezett politikai, sőt történelmi változások megvalósítására. Határozott történelmi cselekvőképességét számos alkalommal bizonyította, ennek következtében vált az újkori Európa történelmi alapélményévé a forradalom. Ennélfogva a jövőjéhez való mindenkori viszonyát *a történelem akarása és csinálása* jellemzi, tudatos és önérdekei által motivált történelemcsinálóként cselekszik.

*

Kezdetben a nyugati filozófia, vagyis az antikvitás bölcselete túlnyomórészt a köznapi életvezetés gyakorlatát szolgálta. Amikor a filozófia vállalja a gyakorlat elméletének szerepét, amikor vállalja, hogy a cselekvés alapját képező gondolatot megfogalmazza – hogy ezzel a különféle élethelyzetekben való eligazodást segítse –, mindig bebizonyosodik, hogy képes megfelelni a bonyolultabb döntéseket megelőző tervezés, előkészítés igényeinek is. Ebben a szerepében azután a filozófia szerényebb igényű felhasználói még sokáig orákulumként tekintenek a bölcsek könyveire, közkincsként maradnak forgalomban, mint például a legtöbb antik filozófus munkája. A filozófia maradéktalanul teljesítette feladatát, támaszul szolgált a köznapi élet

döntéseihez. Efféle elvárásainkat manapság is képes lenne teljesíteni, hiszen az emberi élet alapvető kérdései jórészt máig változatlanok.

A régi ázsiai filozófia szöveggyűjteményeiben (de még a vallások szent könyveiben is) sokkal gyakrabban találunk részletesen kifejtett életvezetési elveket vagy életszabályokat megfogalmazó fejezeteket, mint az antikvitást követő nyugati gondolkodók munkáiban. Ráadásul a legtöbb helyen igen egyszerűen (sokszor aforizmaszerűen) megfogalmazott ajánlások, tanácsok formájában. Különös, hogy a hegeli kifejezéssel „élhetetlen"-nek nevezett ázsiaiak ebből a szempontból sokkal gyakorlatiasabbak voltak, mint az európaiak. Ami a kínai filozófiát illeti (példáinkat majd leginkább innen vesszük), minden korszakát és irányzatát egyenesen „e világi filozófia"-ként tartja számon a gondolkodás története. A régi Kína filozófusai kétségkívül elsősorban az ésszerű és józan gyakorlati életet kívánták segíteni bölcseleti meglátásaikkal és összegyűjtött tapasztalataikkal, ugyanakkor minden egyes irányzat igencsak részletekbe menően foglalkozott metafizikai kérdésekkel. Még a híresen realista szellemiségű konfuciánusok is felismerték, hogy bizonyos, világunkat alkotó rendszerek egymásba kapcsolódó elemeit tekintve *„a dolgok sohasem érhetnek véget"*.

Sem a régi ázsiai írásbeliség, sem más emlékek nem árulkodnak arról, hogy az eurázsiai kontinens keleti lakóin bármely korban ahhoz hasonló tettvágy vett volna erőt, mint amilyen a nyugati társakat kerítette hatalmába, mindjárt történelmük kezdeti korszakaiban. Úgy tűnik, hogy az ázsiaiakat nem nyugtalanította kiszolgáltatottságuk a természet erőinek, és „a megmaradásuk érdekében végzett keserves munka terhe" sem bizonyult számukra elviselhetetlennek. Kényelmük és biztonságuk érdekében nem vágtak bele a természeti környezet végeláthatatlan átalakításába, ennek ellenére persze végiglépkedtek a társadalmi változások kezdeti („kötelező") lépcsőfokain: nagyjából a nyugatihoz hasonló változások során ők is eljutottak a faluközösségek kialakulásáig. Mivel a régi ázsiaiak mindenkor a természeti világ egyszerű teremtményeinek tekintették magukat, maximálisan igyekeztek figyelembe venni a természeti adottságokat, vagyis minden helyzetben ezekhez képest rendezték be világukat, és ezekhez igazodva alakították ki viszonyukat természeti környezetükkel. Ennek következtében a faluközösség mint társadalmi berendezkedési és gazdálkodási forma ideálisnak mutatkozott számukra. (Ezt a meggyőződést láttuk megfogalmazódni a Tao Te King korábban idézett 80. versében is.)

A kínaiakról pontosan tudjuk azt is, hogy nemcsak nagy bizalommal fogadták természeti meghatározottságukat, de meg sem

fordult a fejükben, hogy mást tegyenek, hogy például magasabb státuszt követeljenek maguknak a világ rendjében. Azt pedig legkevésbé sem gondolták, hogy saját igényeikhez igazítsák az emberen kívüli világot: a természetet, az univerzumot. *„Az ember helye az univerzumban a ruha alatt lapuló bolhához vagy tetűhöz hasonlítható […] Vajon képes-e a bolha vagy a tetű arra, hogy erényes vagy erénytelen viselkedésével befolyásolja a ruha alatti űr változásait? […] Nem képes erre. Azt gondolni, hogy egyedül az ember képes erre: ez a dolgokat és az űrt kormányzó alapelv félreértése."* (Vang Csung) Ezzel a nem éppen bókoló hasonlattal festette az emberi teremtmény helyzetét a világmindenségben az ókori kínai filozófus. Elég jól kiolvasható belőle, hogy a kínai kozmológia egyáltalán nem emberközpontú. Az univerzumot az Ég, a Föld és az Ember hármasa alkotja, ebből az ember csak a harmadik. Ahogy a nyugati szemlélet csaknem minden időben mindennek mértékéül az embert tette meg, úgy a régi kínai szemlélet szerint itt a földön mindennek mértéke mindenkor a természet volt.

A természet eszményítése azonban nem pusztán a kínaiak panteista szemléletéből és költői látásmódjából fakadt. Talán nem is volt egészen önzetlen a természetkultuszuk. Joggal gondolhatjuk, hogy azért alakult ki náluk a földi világ kitüntetett tisztelete, mert felismerték, hogy ez a tér az emberi létezés optimális tere. Vagyis az embernek létfeltétele a természet, és éppígy létfeltétele a vele kialakított barátságos, jó viszony is. De mivel a legtöbb kínai filozófiai iskola szerint az egész univerzum az ember lakóhelye, be kell látnia és el kell fogadnia a tényt, hogy égi és földi környezetére egyaránt rá van utalva. Ezt a körülményt már az ókori kínaiak tudomásul vették, ezt tekintették alaphelyzetnek mindjárt társadalmiságuk kezdetén.

Ám a kínaiak nem csupán ennek az egyetlen haszonelvű megfontolásnak a következtében törekedtek *kölcsönös* jó viszonyra az égi és a földi világgal. Volt még egy gyakorlatias szempontjuk. A harmónia, az együttműködés a létezés minden területén bölcseleti alapelvként jött számításba. Meggyőződéssel vallották, hogy mindenfajta létezés fenntartásának legkézenfekvőbb „fortélya" az *együttlétezés* módozatának leggondosabb kidolgozása, másképpen fogalmazva: a fennmaradás záloga a békés, harmonikus együttlétezés megvalósítása. Valamint hitték, hogy a harmónia a forrása a szépség legkézenfekvőbb megvalósulásának is: *„Madárraj lebeg / Árva felhő megy / Nem únjuk nézni / egymást én és a hegy"* (Li Taj-po)

Hogy a régi ázsiaiakat később történelminek bizonyuló helyzetekben és pillanatokban sem jellemezte olyan erős cselekvési

hajlandóság, társadalmi aktivitás, mint a nyugati társakat, arra az imént vázolt kozmológiai szemléletükből is elég nagy biztonsággal következtethetünk. Az emberiség – a kínaiak által kijelölt igen szerény univerzumbeli pozíciójában – semmiképpen sem képzelhető el harcos, világátalakító szerepben. A társadalomban és környezetében történő eseményekre a régi Ázsiában leggyakrabban nem gyors *társadalmi méretű változásokat követelő* aktivitással reagáltak az emberek, hanem az új helyzetekhez történő lassú igazodással. Meglehetősen túlzó (sőt: igazságtalan) európai fogalommal: elfogadással.

Az ázsiai ember nem teremtő hajlamú, nem haladáselvű hős. Egyáltalán nem homo creator, de 20. századi történelmét megelőzően még a *homo faber* szerepében sem érezte jól magát. Manapság már közismert, hogy a kínaiak – az európaiakat jóval megelőzve – történelmük több korszakában is technikai lelemények ügyes feltalálóinak és alkalmazóinak bizonyultak, ám a technika lelkes támogatóiként, rajongóiként sohasem találkozhattunk velük. Vagyis a régi ázsiaiak nem váltak lépten-nyomon hasznos gépezeteket és tárgyakat előállító hősökké, miképpen mi, nyugatiak. Bár fényesen bizonyították, hogy tehetségük volt hozzá, nem vonzották őket a fortélyos technikai lelemények, de még az alkalmazásukból származó előnyök sem. Ha megalkottak is ilyen szerkezeteket, könnyű szívvel mondtak le a használatukról.

(Mindannyian ismerjük jól a híres régi kínai találmányokat: a papírt, a selymet, a porcelánt, a nyomtatást, a lőport vagy az iránytűt, de még jó néhány kevésbé ismert kínai találmány létezik. A legjelentősebbek, ám alig ismertek közül a tengeri hajózáshoz használt lelemények százait szokták itt sorolni – az apróságoktól, mint például a csigák meg a seklik – a zártcellás légkamrákig és a trapéz alakú vitorlázatig. Ezek tették lehetővé, hogy a kínaiak olyan óriás tengerjárókat építsenek, amelyekkel Kolumbusz előtt nyolcvan évvel Kelet- Afrikáig el tudtak hajózni. A flották kilencárbócos hajói a százhatvan méteres hosszúságot is elérték, és ötszáz fős legénységet, valamint jelentős rakományt szállítottak. Ezekben az években hét nagy utazást tettek indonéziai, délkelet-ázsiai, indiai és kelet-afrikai helyszínekre, és tudjuk, hogy miután az expedíciók teljesítették a küldetésüket, és a hajók visszatértek Kínába, a császár az egész flottát leszereltette, és többé nem építettek tengerjárókat. Ezután a kínaiak visszatértek a parti, kereskedelmi hajózáshoz, hosszabb tengeri útra többé nem indultak.

A hajózás körébe tartozó találmányok között jelentősnek számít a lapátkerekes hajó – még az 5. századból –, és elsorolni sem lehet a kínai ókor és középkor kisebb-nagyobb hajóinak vitorlaváltozatait. A kínai találmányok között rendszerint megemlítik még a legkülönfélébb öntözőrendszereket és a zsilipkaput; a boltíves kőhidat; a kútfúrást, amelynek eredményeképpen már az időszámításunk körüli századokban hatszáz méter mélyre jutottak; és ezek közé a fontos, de kevésbé ismert találmányok közé tartozik a kengyel, a szügyhám, a számszeríj; valamint egyáltalán nem mellékes, hogy a kínaiak alkalmazták a világon először – már a 16. században – a himlőoltást.)

A régi ázsiai kultúrák lakóinak cselekvését leghatékonyabban az emberi létezésnek (az ember fizikai és szellemi létfeltételeinek) a *fenntartása* motiválta. Ez a gyakorlati alaphelyzet filozófiai kérdésként leggyakrabban úgy fogalmazódott meg, hogy az általános emberi életkörülményekben folyamatosan bekövetkező változások vajon hogyan hatnak az emberekre, és ennek következtében társadalmi berendezkedésük egészére. Ismét az emberi viszonyok filozófiájának alapkérdésénél vagyunk: a társadalmi létezés folyamatosan változó szellemi és érzelmi állapotai ellenére hogyan őrizhetők meg a már kialakított és elfogadott emberi viszonyok? Hogyan lehetséges a változások pontos nyomon követése, és miképpen képzelhető el az előnytelen társadalmi változások érzékeny (csaknem észrevétlen) korrigálása? Ezekből a kérdésekből származik a kínai filozófiának az a jellemző vonása, hogy már kialakulása első korszakaiban domináns alkotóelemévé vált a *politikai filozófia,* az államelméleti és az etikai gondolkodás. A régi kínai filozófia ugyanis mindenekelőtt a társadalomban élő ember kérdéseire kereste a választ, minden korban *döntően* az emberi viszonyok filozófiája volt.

A kínai bölcselet érdeklődésének főbb területeiről és egészének jellemzőiről a fentiekkel egybevágó, ám azoknál sokkal merészebb megállapításokkal is találkozhatunk: „[A]z egész kínai filozófia mindenekelőtt társadalomfilozófia, *és még ha megkísérti is a gondolat, hogy kitépje magát az evilágiból s átlépjen a tiszta metafizikába, lehetetlen megértenünk anélkül, hogy ismernénk kiindulási pontját, amelyhez hamarosan visszatér. Minthogy pedig mindig alapvető számára az embereknek – nem mint egyéneknek, hanem mint társadalmi csoportok szerves részeinek – egymással való kapcsolata, bízvást kijelenthetném, hogy a kínai filozófia elsődlegesen* politikai *eszmerendszer.*" (Étienne Balázs) Akár politikai eszmerendszerről van szó alapvetően, akár nem, a hangsúly az emberi viszonyok középpontba helyezésén van, azon a meggyőződésen, hogy a közösségben élő egyén is

csak akkor lehet elégedett (akkor boldogulhat), ha kapcsolatai az emberi és az emberen kívüli világgal rendezettek. Az emberi világgal kialakítható viszonyaiért pedig a társadalmi élet szervezői, irányítói felelnek, azaz az *állam* a felelős. Ezt a felelősséget a régi Kína minden egyes gondolkodója és népes hivatalnokrétegének minden rendű és rangú képviselője meglehetősen komolyan vette.

Érdemes és illő is ehhez gyorsan hozzátenni, hogy az állam ilyen természetű és ilyen mértékű szerepét és felelősségét Arisztotelész is felismerte és hangoztatta. Röviden, egyszerűen és meggyőzően fogalmazott: *„Az állam […] létrejöttének célja az élet, fennmaradásának célja a boldog élet."*

*

A hagyományos kínai társadalomszervezés elve a résztvevők legapróbb részletekig és legpontosabban kidolgozott munkamegosztásán alapult. Az ennek eredményeképpen kialakított társadalmi szerkezetben mindenkinek megvolt a maga helye, szerepe, és megvoltak a kijelölt feladatai. A konfuciánus gyakorlat pontosan szabályozta a munkavégzésben résztvevők alá- és fölérendeltségi viszonyait, ami pedig a közösségi munkában az egyén szerepét és munkájának minőségét illeti, a közösség tagjai a szintén konfuciánus embereszmény, „a nemes gondolkodású" vagy „derék" ember (csün-ce) erényes alakját állították maguk elé példaként, és ezt az eszményt igyekeztek megvalósítani. A kínaiak ezeket az elveket és ezt a példát adták át változatlanul a következő nemzedékeknek, s ez a társadalmi gyakorlat vezetett a birodalom hosszú, jó kétezer éves állandóságához, stabilitásához. Ez a magas fokú szervezettség tartotta össze az óriás birodalmat, így vált az ókori Kína a világ egyetlen máig *folyamatosan* fennmaradt, és máig virágzó civilizációjává.

Már az ókori Kína szellemi rendezettsége, otthonossága nagy teret adott az örömmel végezhető legkülönfélébb (főként városi) munkáknak. A városi hivatalnokok küldetésszerűnek érezték tevékenységüket, áldozatos munkájuk eredményei szemmel jól láthatók és kézzelfoghatók voltak. Ez elfogadhatóvá, sőt élvezhetővé tette számukra az életet; a lázas iparkodás, örökös szervezkedés önfeledt, lelkes együttműködéshez vezetett. Mindezt csak néhány ókori állam volt képes megvalósítani. Talán az észak-indiai rádzsák némely birodalmában volt hasonló a helyzet (éppen a történelmi Buddha – Konfuciusz és Lao-ce kortársa – idejében), valamint az athéni polisz és Róma szabad lakói ismerhették ezt a rendkívüli életérzést. Mindenhol más-más társadalmi

feladatmegoldás izgalmait élvezték, és más-más célok hevítették őket. Indiában a bőség, a kényelem, a pompa nyújtotta gyönyörűség, az életművészet színvonalas társasági gyakorlása kínálta a legfőbb örömöket; Athénban a közösségi élet, a nyilvánosság, a *démosz* hatalmának égető kérdései fűtötték a polgárokat; Rómában a már eddig is többször emlegetett, minden élethelyzetben megmutatkozó *virtus* adott lendületet az életnek. Kínában pedig elsősorban a hivatalnoki rendszer lehetőségei nyújtottak komoly inspirációt az élet hétköznapi terheinek vállalásához. Bárki, aki le tudta tenni az állami vizsgákat, lehetett akár császári főhivatalnok is. De az egyszerűbb, köznapi élet sem volt éppen megvetendő.

Ez a kölcsönös és hosszan tartó jó viszony a társadalom tagjai és intézményei (szervezetei) között ugyancsak erős és megbízható stabilizáló tényezőnek bizonyult a Középső Birodalom egész történelme során. Noha a kínai gondolkodók gyakran hívták fel a figyelmet a földi és az égi világ legjellemzőbb tulajdonságára, *mindennek örökös változására,* pontosan tudták, hogy az ember ennek tudatában is állandóságra vágyik. Legalább rövid földi életében, és legalább a rajta múló, tőle függő élethelyzetekben és körülmények között, mint amilyenek társadalmi körülményei. Hogy a hirtelen támadt változások a társadalmi körülmények tágas tereiben ne okozzanak riadalmat vagy akár csak bizonytalanságérzetet, az egyén és a hivatali szervezetek között konszenzusra van szükség. Ebből a szempontból az államgépezet és a társadalom tagjai között fönnálló jó viszony azért rendkívül fontos, mert állandóságot, azaz mindkét részről kiszámíthatóságot eredményez. Az állandóság, az együttműködés változatlansága pedig a felek közötti konszenzus legmegbízhatóbb formája. A kölcsönös jóindulat garanciája. (*„»Van-e olyan egyetlen szó, amelyet az ember egész életében követhet?« A mester így felelt: »Hát nem ilyen szó a kölcsönösség?«"* – Konfuciusz *Beszélgetések és mondások)*

Mivel a legtökéletesebben és legmegbízhatóbban működő államgépezet sem képes minden elképzelhető és elképzelhetetlen előnytelen társadalmi változás megelőzésére és kiiktatására a közéletből, a bölcs állami hivatalok Kínában a változások irányának, jellegének és következményeinek a felismerését állították célul maguk elé. *„A változás: erő. Észrevétlen, mégis hatalmas. Hátára veszi az Eget és a Földet, s az új felé viszi őket. Elhordja a hegyeket és a dombokat a régitől. A régi egy pillanatra sem áll meg: azonnal megszületik belőle az új. A dolgok örökké változnak […] Minden, amivel találkozunk, titokzatos módon eltűnik. Múltbeli önmagunk nem*

azonos jelenbeli önmagunkkal. Tovább kell haladnunk a jelennel. Nem maradhatunk nyugalomban." (Hsziang-kuo)

A nem előnyös és nem elkerülhető változások jellemző tulajdonságainak a felismerése lehetőséget teremt az ilyen változások *puha* követésére, a hozzájuk való *könnyű* igazodásra. Mindez azt a célt szolgálja, hogy a maguknak minduntalan teret követelő új társadalmi tartalmak és formák minél kisebb áldozatok árán találják meg és foglalják el a helyüket, lehetőség szerint a már fennálló általános intézményi rendben. (Szemben a nyugati politikai hagyománnyal, ahol az új társadalmi formák rendszerint forradalmak útján valósulnak meg, amelyek arra törekednek, hogy maradéktalanul felszámolják a régi rendet.) Ezzel a kínai politikai filozófia (és társadalmi gyakorlat) alapeszméjévé tette a változások követését, az újhoz történő ésszerű, finom, puha igazodást a kockázatos és áldozatokkal járó *átalakító* (ellenálló és ütköző) magatartással szemben.

Az iménti felfogás (nevezhetjük politikai filozófiai alapvetésnek vagy meggyőződésnek) szerint az emberi létezés minőségét és biztonságát a magához az emberi létezéshez és ennek változásaihoz való figyelmes igazodás határozza meg. Ez a létezésmód alapvetően nem teremtő, nem alkotó, nem cselekvő, hanem *fenntartó*. Elsődleges célkitűzése a változások világában való ép, sérülésmentes jelenlét, eligazodás, berendezkedés és megmaradás.

*

A fentieknek megfelelően a kínai filozófiai gondolkodás jellemző eszköze a *korrelatív* szemlélet és a *modális* logikai ítéletalkotás. Azaz a dolgok kölcsönös viszonyt (viszonyokat) alkotó *egymásmellettisége* és az egyidejűleg több érvényes ítéletet (állítást) is megengedő, vagyis *többértékű* logikai gondolkodás. Szemben azzal a *kétértékű* (nyugati) logikával, amely két állítás közül csak az egyiket ítéli helyesnek, a másikat mint helytelent elveti. A harmadikat pedig (ha van egyáltalán) egyenesen kizárja. Ez a *kizárt harmadik* arisztotelészi törvénye. Ezekben a döntési helyzetekben a régi ázsiai logika szabályai előírják a *köztes harmadik* törvényének alkalmazását, vagyis elfogadják, hogy három (más esetekben négy, öt, hat vagy még több) állítás is érvényes lehet egyidejűleg. A dolgok egymásmellettiségének (korreláció) a szemlélete meg is követeli ezt a fajta, minden esélyt számításba vevő körültekintést. Különösen azokban az esetekben, amikor a régi ázsiaiakra jellemző, imént vázolt gondolkodásmód (korreláció és modális logika) használata

olyannyira kizárólagos, hogy szinte teljességgel figyelmen kívül hagyja az *analitikus* gondolkodás alkalmazását.

Ismét a kínai filozófia szélesebb területére vetve egy pillantást, jól láthatjuk, hogy a kínai társadalom működésében (de minden létező világban, az emberi társadalmon kívüliben is) lépten-nyomon föllelhető erős együttműködés-igény és igazodás-motiváltság az említett szoros viszonyokból, e viszonyok rendszerének jellegéből származik. Nem önkényes tehát a viszonyok középpontba állítása a régi ázsiai világrendben, hanem a szemléletből adódó, szükségszerű, megkerülhetetlen következmény.

Eddig említett jellemzőin túl a régi kínai filozófia nem tekinti az *idő* múlását lineáris folyamatnak. Felismerték, hogy sem a múlás, sem a haladás jelensége nem jelent irányt. (Haladáson a nyugati szemlélet rendszerint fejlődést vagy valamiféle pozitív irányú változást ért. Pedig sem a haladás jelensége, sem maga a fogalom semmi ilyesmit nem jelent. Haladás minden irányban lehetséges, előre és hátrafelé – azaz visszafelé – is.) A kínaiak szerint az idő hosszú távú (történelmi korszakoknál is hosszabb) múlásában sincs semmiféle irány, nincs *előre,* és nincs *hátra* sem. Az ember történelmében sincs semmilyen nembeli gyarapodás, fejlődés, de nincs regresszió sem. Múlás van és egyféle ciklikusság, ami önmagában ugyancsak nem jelent semmiféle értékváltozást.

Ennélfogva sem az emberi létezés értelmét, sem a minőségét nem az aktív cselekvés végső célja határozza meg. Még akkor sem, ha ez a cél a tökéletesnek szánt emberi jövő felépítése lehetne. Ráadásul a cselekvő aktivitásnak mindenkori következménye a belőle származó *visszahárulás,* amit a nyugati szemlélet igen ritkán vesz figyelembe. A visszahárulás velünk szemben tartó folyamat: mintha létezne egy velünk szemben, felénk tartó idő is. Az idő jövőbe tartó haladásának és az azzal szemben tartó folyamatnak, a visszahárulásnak a találkozása a *jelen.* A jelen ebben a metszéspontban végpontja a múltnak, és eleven kezdőpontja a jövőnek. Ám a jövő a múltból és a jelenből nem meghatározható, tőlünk beláthatatlan messzeségben áll. A létezés megtartásának egyetlen alapja tehát a múlt. A *történelmileg létező* világ biztonságos fenntartása a jelenben a múlttal való folyamatos érintkezés által valósítható meg. Ez a kínai történelemszemlélet alapja, és a kínai kultúra többezer éves folyamatosságának a magyarázata. Ebből származik a történelem és a múlt eszméinek, értékeinek vallási jellegű és mértékű tisztelete, a mindenkori kínai jelen idő értékeinek stabilitása. A jövőből érkező változások illesztése mindig ebbe a jelenkori létezésbe történik, lehetőleg ütközésmentesen.

A kínai politikai és kulturális változások szerves és szoros kapcsolata a hétköznapi élettel döntően a jelen iránt érzett, szokatlanul erős társadalmi bizalomból fakad. (És ami ezzel együtt jár: a jövő iránti bizalmatlanságból.) A jelen állapotainak és a jövőből érkező változásoknak készséges elfogadása pedig abból a hitből fakad, hogy a földi világ mindenkori állapotai a természet rendje és az Ég szándéka szerint valók, és eszerint történnek változásai is. A mindenséget szabályozó és mozgató erő (a *tao)* befolyásolása egyfelől lehetetlen, másfelől értelmetlen lenne. Az Ég, a Föld és az Ember hármasságából mindegyiknek megvan a maga rendeltetése: az Ég és Föld az emberi világ rendelkezésére bocsátja a létfeltételeket, a „javakat", az Embernek pedig az a dolga, hogy megőrizze ezeket, és éljen velük. Így alakult ki az egyes emberben és a társadalmi intézményekben is a megőrzés, a fenntartás, a *nem-befolyásolás elve,* amely sokkal kevésbé bizonyult kockázatos életvezetési elvnek, mint a nyugati hős merész, változásokat követelő, *történelemcsináló* eszméje.

Ezek tehát *a történelem akarásának és nemakarásának* nagy kérdései. Ez a kettősség foglalja magába a nyugati, azaz *cselekvő,* és a régi ázsiai, azaz *fenntartó* elvű filozófiai gondolkodás végpontjait.

(Sári László: Dilettánsok történelme, Corvina, 2019.)